

Je možné, že fáze sebezpochybňování a sebezpytování skončí ob-
rácením na nové náboženství nebo ideologii, třeba i tak úplným, že
zahrne i nový jazyk a tradice, jak tomu kdysi bylo v případě konverze
k islámu, jež někdy provázelo i převzetí arabštiny; nebo skončí záměr-
nou asimilací do nové národnosti, jako v mnoha případech emigrace
do zámoří, nebo záměrným přijetím jiného jazyka a tradic, jímž se
člověk rozhodne přizpůsobit v rámci své domovské země (např. In-
diáni učící se mluvit španělsky a zachovávající loajalitu peruánskému
či mexickému národu). V každém případě za fázi sebezpochybňování
a sebezpytování často následuje fáze rozhodnutí a vědomé či dokonce
záměrné identifikace s nějakou skupinou. A jestliže se uvolňují nábo-
ženské či statusové svazky existující uvnitř dané skupiny, je pravdě-
podobné, že tato skupina bude přinejmenším částečně definována na
základě národního principu, z hlediska jazykových a komunikačních
návyků.

Naše hypotéza nachází určité potvrzení ve vzorci době známém
z historie nacionalismu a z biografií nacionalistických vůdců. Řada
emocionálně, kulturně a politicky citlivých jedinců reaguje na do-
časný pobyt v zahraničí, tj. daleko od rodného regionu nebo kultury,
mnohem silnějším prosazováním nacionalismu a hlásáním věrnosti
svému jazyku, kultuře a lidu. Těto katalyzující krizi v životě mnoha
nacionalistů, která je v literatuře o nacionalismu opakovaně popisová-
vána,²⁸ se říká *Fremdheitserlebnis* („zkušenost cizosti“).

...

Přeložila Jana Ogrovká

²⁸ Strov, Kohn, *op. cit.*, s. 98, 601 (Retarcar): s. 127 (Machiavelli): s. 239, 659 (Rous-
seau): s. 294 (Jefferson). K problému individuálního sebevědomění a identifikace
se skupinou strov, také Chr. Bay, I. Gullävg, H. Ojstad a H. Toenssen, *Nationalism:
A Study of Identification with People and Power. I. Problems and Theoretical Fra-
mework*, Institute of Social Research, Oslo, 1950, cyklostyl.

Eugen Lemberg

K psychologii nacionalismu*

I. PŘEDBĚŽNÉ TERMINOLOGICKÉ OTÁZKY

Dříve než začneme v dějinách sbírat empirický materiál pro teorii
nacionalismu, je třeba si ujasnit některé základní pojmy, s nimiž se
budeme setkávat na každém kroku. Toto předběžné ujasnění si nečiní
nárok na absolutní platnost stanovených pojmů a kategorií. To, oč
běží, je použitelnost těchto pojmů, kategorií a označení. Jde o určitý
systém, s jehož pomocí se velké množství jednotlivých jevů stává pře-
hledným a v němž každý bod získává určitý význam.

a) Charakteristika objektu nacionalismu

Nejprve bychom zřejmě měli objasnit otázku, co je objektem nacionalis-
mu, od něhož také pochází jeho jméno, tedy určit, co rozumět slovem ná-
rod, ale i celou skupinou pojmů, které patří do téže kategorie: lid, kmen,
rasa, národnost nebo stát, vlast (Heimat), otcina (Vaterland) a vůbec
všechna další pojmenování skupinových útvarů a forem společenství,
území a organizací nejrůznější velikosti a původu. Ale zde se už úkol
komplikuje, neboť: kolik autorů, tolik definic! Podle konkrétní situace se
posouvají akcenty, mění se znaky, které mají odlišovat formy společe-
nství, jež jsou pokládány za národní, od forem jiných, „nenárodních“.

Například určité skupině spojené společným jazykem, původem,
tradicí, světonázorem nebo i dalšími znaky je označení národ přizná-

* Přeloženo z německého originálu *Nationalismus I. Psychologie und Geschichte*.
Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg 1964, s. 16-34. Copyright ©
1964 by Eugen Lemberg. Publikováno se svolením dědice autorských práv – auto-
rova syna prof. dr. Hanse Lemberga.

no na základě živoitních a politických zkušeností konkrétního autora teprve tehdy, jestliže je tato skupina organizována jako stát, nebo i tehdy, jestliže ji spojují jisté zvláštnosti kultury, či jen vědomí a vůle bez toho, aby nějaký vlastní stát měla, a dokonce i tehdy, když je rozdělena mezi různé státy. Kdo by chtěl například popírat, že Poláci byli i mezi lety 1795 (tzv. třetí dělení Polska) a 1918 (obnovení polského státu) národem? Středoevropské zkušenosti před založením mnoha národních států na jazykové-národním základě nebo i po něm vedly k tomu, že se začaly rozlišovat dva druhy národů: kulturní národ a státní národ – což ovšem bylo rozlišení, které neuspokojilo všechny. Odlišné historické zkušenosti také zapříčinily, že se v západní Evropě „národem“ (nation) rozumí souhrn státních občanů a „národnost“ (nationalité, nationaliy) státní příslušnost, zatímco ve střední a východní Evropě se „národem“ rozumí právě jazykové a kulturní společenství, která může být rozdělena do různých států, a národnost je skupina, která se liší jazykem a národním vědomím od většinového státotvorného národa, má status menšího a je zdrojem národnostních problémů. Práce, která se zabývá především středoevropskými a východoevropskými zkušenostmi, bude muset označení „národ“ přiznat i takové velké skupině, která nemá vlastní národní stát, ale určitým stupněm vědomí a kultury se pozvedá nad primitivní seskupení.

Při bližším pohledu se ukazuje, že v němčině se pro národy tohoto typu užívá slova „Volk“. Tomu by odpovídalo západní „people“ nebo „peuple“ (nebo české „lid“, pozn. překl.). Ale také zde je zřejmá odlišná historická zkušenost: „Volk“ i v němčině původně označení pro nevzdělanou spodní vrstvu společnosti (*vulgus in populo*), se později významově posunulo a dnes je téměř rovno pojmu „Nation“, zatímco pojmy „people“ a „peuple“ si zachovaly, byť ne důsledně, původní význam nevzdělaného a nepolitického národního ducha (Volkstum). Dvoji změnou významu, která posun způsobila, se zde nebudeme dále zabývat, upozorníme pouze, že „natio“ etymologicky znamená národové společenství, tedy primitivnější pojem, „populus“ naproti tomu politický národ, tedy pojem vyšší, a že se tento význam v jazycích odvozených z latiny převrátil v pravý opak.

Podobně se proměňuje význam slova „kmen“ (Stamm). Byly jím mhněny menší skupiny v rámci národa nebo etnické skupiny, které byly pod vlivem romantických představ pokládány za přirozená, biologická společenství stejného původu, nad jejichž dialektu se pozvedla například společenství sjednocená spisovným a literárním jazykem

nebo politicky organizované národy. Etymologická příbuznost německých slov Stamm (kmen) a Abstammung (původ) tuto asociaci jen upevnila. Již delší dobu je jasné, že také tzv. kmenny jsou výsledkem politických procesů sjednocování a organizačních opatření, které měly přinejmenším někdy takový stupeň integrace a samostatnosti, jaký dnes připsujeme národu.

Charakteristikou „otčiny“ (Vaterland, patrie) se blížíme k tématu nacionalismu. Právě tento pojem je však svým emocionálním obsahem nejspolejitější. Beznadějnost pokusu jednoznačně stanovit objekt nacionalismu je patrná právě u těch slov a pojmů, jimiž je míněna jedna ze sociálních skupin nebo útvartů, které byly označeny jako národní.

Nemá proto žádný smysl začínat analýzu nacionalismu přesnou definicí jeho objektu. Musíme se spokojit se zjištěním, že objektem určitého jevu, postoje nebo chování, které označujeme jako nacionalismus, je, nebo přinejmenším může být, celá řada sociálních skupin a útvartů. ... Tím se naše pozorování obrací od objektu nacionalismu k nacionalismu samému, k určení pojmu, k jeho vymezení a začlenění do řady jevů, s nimiž může tvořit obecnější kategorii.

b) K pojmu nacionalismus

Pokud jde o sám pojem nacionalismu, má se to s ním jako s ostatními předměty vědecké práce: čím úžeji je chápán, tím se zdá být jasnější a ostřejší, tím vhodnější pro vědecké pojednání. Proto se historici a sociologové snažili omezit pojem nacionalismu na určité období, na jeho určitý objekt nebo stupeň intenzity, například na anomální nebo patologický rys jeho jevu. Například podle Hanse Kohna se objevuje až ve druhé polovině 18. století. Walter Sulzbach jej spojuje s národním státem nebo alespoň se snahami o založení národního státu, čímž jeho základem činí imperialismus. Roderich von Ungern-Sternberg vymezuje nacionalismus – ovšem v určité psychologické situaci bezprostředně po 2. světové válce – vůči náboženství jako něco, co je s ním zásadně neshleditelné; stejně staví nacionalismus i proti liberalismu a socialismu. Novější práce nacionalismus označují rovnou za doktrínu, která se objevila v Evropě počátkem 19. století. Tím jej zužují na to, co se nám bude jevit jen jako jedna z jeho mnoha možných forem.

Výhodou takových pokusů o zúžení a vymezení pojmu je velká ostrost a vědecká operativnost; způsobují však, že řada jevů zůstává neobjasněna a že nemáme k dispozici paralely, které by je dokázaly

vysvětlit. Čím kratší je tedy epocha nacionalismu, tím delší je jeho prehistorie, tím četnější jsou v této prehistorii projevy, které se nacionalismu podobají, které ale musejí zůstat nepojmenovány a nevysvětleny. Čím ostřejší je věcné vymezení vůči skupinově integračním společenským silám náboženského či ideologického druhu, tím nepochopitelnější zůstává ona často pozorovaná skutečnost, že se náboženský nebo ideologický fanatismus, ale i vášnivě hájení zájmů sociálních skupin, projevují naprosto podobně, ba stejně jako nacionalismus a že mohou s nacionalismem vytvářet nejpodivnější syntézy.

To vše ukazuje, že si teorie nacionalismu nesmí svůj úkol usnadňovat tím, že bude pojmovou čistotu a přehlednost svého předmětu udržovat věcným nebo časovým zúžením. Bude její spíše muset přičadit ke strukturálně obdobným jevům a zkoumat, co je jim společné a čím se liší. Snad přitom získá nadřazený pojem, pro nějž dosud nemáme jméno, a také rozčlenění svého předmětu na více typických forem výskytu, tedy typologii nacionalismu, která má samozřejmě svá rizika – protože k ní nedochází bez abstrakcí –, která však má nesrovnatelnou výhodu v tom, že umožňuje výklad a stanovení určitých norem. Toto vše ale patří k úkolům vědecké teorie: zjišťování a verifikace faktů, jejich analýza a výklad, jejich kategorizace a z toho plynoucí odvozování norem.

Určité zúžení pojmu, které zdánlivě slouží přesnosti vědecké práce, ale pro teorii je smrtelné, uznává za nacionalismus jen takové anomální a patologické formy, v nichž se projevuje oddanost jednotlivců či mas národu. Vzhledem k trpkým zkušenostem, které s nacionalismem učinily především evropské národy v posledních desetiletích, je toto zúžení pojmu na morálně scesně jevy pochopitelné. Nacionalismus u různých národů prolomil veškeré hráze řádu a lidskosti; zažili jsme války, které, zdá se, sám rozpoutal a rozpoznali jsme v něm nemoc Evropy a přičinu její krize. Byl prohlášen za blud a psychózu, přičemž povznesení se nad ně je cílem eticky a civilizačně vyspělého lidstva. Od jeho překonání jsme si silbovali šťastný věk ničím nerušené svobodné výměny statků a kulturních hodnot věk bez váleek, světový stát.

Jak je tomu ale s těmi silami, které rovněž souvisely s národním hnutím a s vytvářením národních skupin, a přesto jsou odpovědné za výstavbu států a společností, za rozvoj kultury, za vysoké technické, organizační a duchovní výkony a představují konstrukční princip celých epoch a společností? Jakožto hnací a pojivě síly jsou snad proto tvůrci lidstva, pro jeho členění do jednotlivých společností a kulturních okruhů stejně důležité jako součást mezi jednotlivci.

Teorie, která chce obsáhnout působení národů a jim podobných útvarů, musí pochopit i tyto síly. Jejím základem musí být pojem, který nevychází pouze z vystupňování jevu v jeho různých podobách. Pokud se nacionalismus omezuje na toto vystupňování, musíme vymyslet nové jméno pro ony síly, které – zprvu eticky neutrální – způsobují nebo provázejí integraci velkých skupin a společností. Pokud se pojem nacionalismu příliš brzy označí za morálně scesný nebo sociálněpatologický, nepřispěje to ke stovnávací analýze projevů nacionalismu a podminek jeho vzniku. A právě o takovou analýzu nám tu jde.

Chceme-li se vyhnout svévolným terminologickým novotvarům, nezbyvá nám tedy nic jiného než dát přednost distancovanějšímu anglosaskému chápání pojmu nacionalismus před kontinentálním a používat jej v jeho původním smyslu, daném už samotným jménem. Budeme jím označovat sílu, která *sjednocuje velké národní či kvazinárodní skupiny*. Vystupňování nacionalismu, jímž v minulosti trpěla Evropa a jímž dnes trpí rozvojové země, je pak jedním z mnoha jeho možných projevů. Úkolem této knihy je navzájem je odlišit a analyzovat.

Tím jsme snad skutečně získali nejnestrannější a nejobsažnější definici pojmu nacionalismus, která ponechává otevřeny všechny možnosti. Z ní má vycházet následující pojednání. Může pak stále ještě dospět k rozlišení nejruznějších druhů a projevů nacionalismu, které se vyskytují v nám přístupných dějinách. Pole, které si vytýčila, je dostatečně široké na to, aby se zde daly lokalizovat všechny síly vztažené k národu nebo ke skupinovému útvarům, které se národu podobají.

2. INTEGRACE A ODDANOST

Abý totiž národ vymezený jazykem, původem, kulturou, státní organizací a dějinným osudem či kombinací těchto znaků mohl vůbec získat tak silný vliv na život a činnost Evropanů a posléze i zbytku světa, aby je mohl svázat či integrovat v tak jedinečné, živoucí a zavazující jednoty, jakými moderní národy jsou, musel mít k dispozici sílu – pojivou a integrační sílu –, která po celé epochy převažovala nad většinou obdobných společenských sil podobného druhu, například nad silou víry, společenské třídy, stavu, a snad i rodiny. Tuto pojivou sílu, která dávala národu a podobným společenstvím a útvarům tak silnou soudržnost, dokonce jakýsi osobní charakter, a přisoudila jim v dějinách tak významnou roli, zde označme slovem *nacionalismus*.

Tato pojivá a integrační síla může působit silněji či slaběji, vždy v závislosti na epoše, stavu techniky, na politických, vojenských nebo hospodářských poměrech a dalších faktorech, jež je teprve třeba prozkoumat. Příslušný určitý národa k sobě může poutat částí jejich duševních sil, ale může je také zcela pohltnout, může jim kromě sebe dovolit jiné vazby, nebo si nárokovat celý jejich duševní život, jejich osobnost, jejich život a smrt. Může z národa učinit předstupu vyšších systémů, nebo z něj učinit poslední instanci, která má pro jednotlivce největší závaznost. Proměnlivá intenzita a funkce této pojivé síly, hranice, kde překonává ostatní síly, systémy a zákony, kde se stává fanatismem a začíná mít ony ničivé následky, jež zažila naše generace – to vše musíme být schopni vyčíst z dějin a vyvodit z toho poučení pro státnické a pedagogické zacházení s nacionalismem.

..
V jednotlivci se totiž domnělý mocenský pud kolektivu odráží jako jeho přesný protiklad: pojivá síla národa spočívá právě v tom, že moc a respekt jednotlivce je zrušena ve prospěch národného společenství. Jednotlivec může svou službou kolektivu dosáhnout vyššího postavení a většího vlivu, ale nikoli bez vlastního oddanosti, bez obětování své osobnosti a svého sebeurčení. Čím extrémnější je konkrétní příklad, tím je tato skutečnost jasnější: pro fanatika je často typická jeho oddanost věci, již slouží nebo již se sloužití domnívá. Právě tam, kde takový jednotlivec se svou vůlí a svým sebeurčením hází přes palubu zároveň všechny hodnoty a normy platné mimo jeho národ, se moc národa může nespoutaně rozvinout a zasáhnout i do cizích sfér.

Pro psychologické vysvětlení nacionalismu je proto důležitější možnost a potřeba člověka oddat se kolektivu, nějaké hodnotě tomuto kolektivu připisované, nějakému posvěcenému společenství, dobré věci, vyšší ideji než mocenský pud nebo opojení mocí, o němž hovoří ti, kteří se stávají obětí cizího nacionalismu. Toto společenství nebo tato věc pak samozřejmě specifickým způsobem vyzárují svou moc a velikost na toho, kdo se jim oddal. Základem této oddanosti je totiž elementární lidská snaha o duševní sebepotvrzení. Eduard Spranger to označuje jako pud sebezáchovy duše. Je silnější než samotný pud zachování fyzické existence. Setkáváme se totiž s člověkem odhodlaným obětovat tento fyzický život, jestliže tím může zachránit svou duši, tzn. uspokojit potřebu sebeúcty.

Toto úsilí o duševní sebepotvrzení a sebeospravedlnění je základní silou lidské duše. Málokdo je ale schopen najít zdroj tohoto sebeo-

spravedlnění jen sám v sobě. Hledá jej v prožitku transcendence, ve vědomí, že je nástrojem nebo zmocněncem vyšší moci, ve službě nějaké ideji nebo společenství, které sledává cennějšími než sebe sama, v oně službě, která teprve dává jeho životu určitý smysl.

Proto člověk potřebuje patřit k určitému společenství. Musí je umět milovat a vážit si ho. Musí vidět, že je vůči tomuto okolí vymezeno, co zdůrazňuje jeho zvláštní přednost. Pak člověka pozvedá, ospravedlňuje jej jako člena určitého zvláště cenného, „vyvoleného“ společenství. Nemusí to vždy znamenat domyšlivost. Dokonce i kosmopolita, který je povznesen nad nacionální předstudek, že jeho národ má zvláštní přednost před jinými národy, se pokládá za člena skupiny lidí, kteří s ním společně potírají nacionální předstudky jiných, dosud „neuvědomělých“. To, že patří k těm vyspělým, povzneseným nad předstudky, je jeho ospravedlnění a pramen jeho sebevědomí.

V psychologické a sociálněpsychologické literatuře je obvyklé pokládat takovou potřebu záruky a potvrzení já prostřednictvím příslušnosti k určité skupině za znamení méně dokonalé, rozumnově ne zcela suverénní osobnosti, osobnosti se „slabým já“, za slabinu primitivního, méněcenného typu osobnosti, kterou lze postupně podláčit výchovou a osvětou, podobně jako s šířením přírodovědeckého vzdělání časem ztrácející své přivržence povera. Výsledkem výzkumné autoritářské osobnosti – přesnější osobnosti, která potřebuje autoritu –, které byly během druhé světové války prováděny ve Spojených státech a v roce 1950 byly zveřejněny okruhmem badatelů kolem Theodora W. Adorna, je právě taková typologie osobnosti. Také duchaplná kniha Erica Hoffera *The True Believer* přináší – přes svou alioristčnost – bohatý srovnávací materiál a vysvětluje potřebu důvěřivě oddanosti slabosti osobnosti, selháním, zklamáním a frustrací. Je to jisté v zásadě správné, především tam, kde – jako u Hoffera – jde o vysvětlení fanatismu, který vzniká při masových hnutích.

To je však pouze jedna stránka sociálněpsychologického mechanismu, s nímž se zde setkáváme. Kdo totiž oddanost nadindividuálním systémům takto odkazuje do říše lidské slabosti a patologie, tomu se dlo zakladatelů náboženství a států, buditelů národů a duchovních hnutí musí jevit jako projev patologických osobností se slabým já, jako zanedbání výchovy a osvěty, které by přece měly od takové potřeby sebepotvrzení skrze oddanost lidstvo postupně osvobodit. Velké společenské skupiny, náboženství, národy, nositelé kultur a samy tyto kultury by pak byly jen výsledkem ještě nezrovnatého typu člověka.

Každý ví, že takové souvislosti existují. Nejsou ale ony slabiny osobnosti, ona potřeba autority a oddanosti – při všech problémech, jež vyvolávají – potřebnými stavebními prvky, nepostradatelnými pojítky pro vznik společnosti a kultury? Tedy nejen prokletím, ale též požehnaním pro lidstvo? Dobové podmíněná situace druhé světové války s jejími orgiemi fanatismu a rasového pronásledování poskytuje takový obraz člověka, který je základem zmíněných výzkumů autoritářské osobnosti a fanaticky věřících lidí. Psychologie nacionalismu ale nesmí přehlížet druhou stránku daného fenoménu: konstruktivní význam oné potřeby sebezpeřivení skrze přimknutí se nějaké nadindividuální věci.

Zdá se tedy, že v této lidské potřebě dosáhnout sebezpeřivení, sebeospravedlnění a vlastního růstu oddaností nějakému nadindividuálnímu společenství nebo věci tkví psychologický předpoklad integrace větších skupin, které rozčleňují lidskou společnost. I takové skupiny – počínaje přírozenými společenstvími, jakými jsou rodina a tzv. primární skupiny – existují na základě potřeby ochrany a bezpečí, příklonu k tomu, co je stejné a důvěrně známé, na základě vzájemné odkázanosti ve společnosti s délbou práce a mnoha dalších důvodů, které lze uvést ve prospěch pocitu národní, rodové, rodinné nebo občanské soudržnosti. Nic z toho by však nemohlo získat tak formující, aktivní a velkorysou povahu, jaká je charakteristická pro oddanost národní skupině, již jsme zde označili jako nacionalismus, pro vybavení této skupiny moci, pro její schopnost vyžadovat od jednotlivce oběti a výkonu až k vzdání se vlastní svobody a osobnosti. Jak jinak bychom mohli vysvětlit, že nacionalismus zahrnuje i neznámé, dokonce krajně nesympatické příslušníky vlastního národa, nebo že se národní uvědomění projevuje nejsilněji právě tehdy, když je národní společenství ohroženo nebo zbavováno svých práv a kdy tedy nemůže nabízet ochranu a bezpečí? Už zde se stává zřejmým, že v těchto psychologických kořenech nacionalismu tkví jeho etická ambivalence, která je pro nacionalismus typická: oddanost národu může přinést jak významné činy, oběti a hrdinství, tak fanatismus a zločiny.

Když jsme takto rozkrýli kořeny nacionalismu v individuální oblasti, pak se poznání jeho funkce a příslušnosti k jiným, obdobným jevům otevírá řada perspektiv:

Zaprvé je oddanost jednotlivce nějaké vyšší věci nebo nějakému společenství možná také ve vztahu k věcem nebo společenstvím jiné než národní povahy. Vedle národa nebo jiné instance, kterou bychom mohli označit jako národní, by se tak objektem oddanosti jednotlivce mohly

stát náboženské společenství nebo církev, ideologie nebo skupina, která je jejím nositelem, třída svázaná zájmy a ideologií, určitý stav, profesní skupina atd., takže by z této oddanosti a služby mohl jednotlivec čerpat sebeospravedlnění, vlastní růst, formování osobnosti a smysl života. Za určitých okolností dokonce tento objekt své oddanosti absolutizuje, podřizuje mu svou svobodu, systém hodnot a dosud závazný systém norem, tak jak to činí nacionalista ve vztahu ke svému národu.

Pak již není možné vidět nacionalismus izolovaně. Osvědčuje se jako jedna z mnoha možných podob, v nichž může vystupovat ono základní chování lidské duše. Je zde podružné, jakou povahu má společenství nebo systém, jemuž člověk slouží a čerpá tak své sebeospravedlnění a smysl svého života, jaký znak rovnosti nebo soudržnosti takové společenství spojuje a vymezuje vůči okolnímu světu. Může jít o společný původ jako u rodiny, přibuzenstva nebo – podle rozšířeného pojetí – kmene, o stejnou řeč a kulturu u národa, o stejné politické uspořádání u státu, o stejnou víru u církve a náboženského společenství, o rovnost zájmů a funkce jako u stavů a tříd, o stejnou politickou ideologii u určité strany. Ať už je motiv, který je pojitkem takových skupin, jakýkoli, funkce takto spojených společenství a systémů v duševním životě člověka je stále stejná.

Tuto skutečnost lze znázornit pomocí obrazu, i když zcela neodpovídá myšlenkovým modelům, které jsou dnes v psychologii běžné: ukazuje se totiž, že označení nacionalismus pochází z objektu, na který se zaměřuje síla lidské duše. Ta se ale stává nacionalismem tehdy, když – abychom zůstali u tohoto obrazu – z lidské duše vystoupila a kdy se pohybuje směrem k určitému objektu, k určitému společenství, které jsme označili jako národní. Taráž duševní síla se může zaměřovat i na zcela jiné objekty.

Tyto objekty oddanosti, ať již jsou jakékoli povahy a původu, však plní v duševním životě stále tutéž funkci. Proto se v dějinách projevují překvapivě podobným způsobem. Určitému jednotlivci se jeví jako závazné autority, služba jim pak jako smysl jeho života. Stávají se principem utváření i rozdělení společenství. Ponoukají k fanatismu a netoleranci. Povzbuzují cenné tvůrčí síly v umění, ve vědě, v technice a politice. V jejich jménu dochází k velebení i k upalování kacířů. Určují obraz dějin i ideologii vlastního poslání. Vše se věčně navrácí v tak různých dobách a ve službě tak odlišným obsahům, že nelze nerozpoznat společné kořeny, funkci a strukturu všech těchto pospolitých sil. Chybí jim jen společné jméno.

Je-li tomu tak, pak všechny tyto objekty oddanosti, formy společenství a systémy – viděno opět z perspektivy jednotlivce – působí do jisté míry na téže rovině. Současně vznášejí nárok na tvůrčí duševní síly člověka. Mohou se tak dostat do vzájemného konfliktu. Člověk pak stojí před otázkou: kterému z těchto společenství nebo systémů má projevovat větší poslušnost? Bohu nebo císaři? Církvi nebo státu? Rodině nebo národu? Konfliktivity tohoto druhu se objevují dokonce mezi národními útvary a společenstvími: příslušník nějaké národnosti menšiny v národním státě se cítí být postaven před rozhodnutí, které z obou instancí je více zavázán – jazykovému společenství svého národa, nebo státu, jež je občanem. Ve východní a v západní Evropě se o této otázce, která pro mnohé znamená tragický konflikt, uvažuje odlišně.

...
Zdá se, že se dnes rysuje zase jiné období, které bude určeno velkými systémy s odlišnou ideologií: staré národy budou odděleny hranicí mezi komunismem a západním světem; nové hranice jsou ale ještě citelnější než nedávne hranice národní. Nový princip vyžaduje stejnou oddanost, ba ještě více oddanosti než přednedávnm národ. Tak se objekty oddanosti změnily – oddanost ale zůstala stejná.

Od epochy k epoše jsou rovněž stejné její výrazové formy a důsledky: dříve převládalo nábožensky motivované společenství, platil princip: *civius regio, eius religio*. Kvůli náboženské jednotě byly do bezprávní uvřezeny celé národy, byly pronásledovány, vyháněny nebo ničeny. K těmž ale došlo o něco později, když se zdálo, že tou nejzávažnější instancí je národ. Nyní platí princip: *civius regio, eius lingua*. Nyní se asimilovalo, potlačovalo, vyhánělo a ničilo kvůli jazykové homogenitě. A totéž se opět děje dnes, v ještě větším rozsahu, ve službách komunistické ideologie.

Nyní také porozumíme oněm zvláštním, do jisté míry kooperujícím spojením, která nacionalismus v různých dobách navazoval s jinými silami, které integrovaly a aktivovaly velké skupiny. Jejich příklady jsme uvedli na začátku. Na cestě dějinami nacionalismu se budeme setkávat s nadnárodně koncipovanými ideologiemi, které sehrály roli idejí o národním poslání a integračních silách. Výslovný univerzalizmus se přiležitostně projeví jako to, co je namířeno proti barbarskému okolí a co se brání ideou sjednoceného civilizovaného lidstva: i tento univerzalizmus se tím stává vírou v určitou navenek ohraničenou skupinu, kterou je třeba bránit, a sám se tím stává určitým druhem nacionalismu. Celá škála možných spojení mezi nacionalismem a ostatními

integračními silami, jako je náboženství, ideologie, třídní a stavovská společnost, je pochopitelná ze společných individuálních psychologických kořenů všech těchto sil.

Na tomto místě se musíme ptát: Co by to bylo za teorii nacionalismu, která by zůstala u objektu nacionalismu, tedy u etnické nebo národnostní skupiny, aniž by vzala v úvahu totožnost projevu, funkcí a způsobů, jimiž na sebe působí tak rozdílné a na tolik různých znaků zaměřené objekty *jedné* duševní síly, totiž oddanosti jednotlivce nějaké jemu nadřazené instanci! Právě tato zaměřitelnost, tato změna konstrukčních principů, které plní stejnou funkci při výstavbě lidské společnosti, bude ústředním tématem dějin nacionalismu. Úkolem sociologie nacionalismu je zkoumání faktorů, které způsobily a dále způsobují tuto zámetnou motivu, tuto změnu klasifikace zavazujících společenství.

3. FRUSTRACE A AGRESE, POLITY MÉNĚENOSTI A ETNOCENTRISMUS

Z individuálněpsychologických kořenů nacionalismu lze ale také odvodit hypotézu, podle níž intenzita oddanosti závisí na tlaku a ohrožení, jímž je objekt této oddanosti vystaven. Neboť spolu s tímto objektem jsou v ohrožení vlastní plannost a ospravedlnění, smysl vlastního života. Pod tímto tlakem se oddanost mění ve fanatismus. Objekt oddanosti se dostává na vrchol žebříčku hodnot. Fanatik mu obětuje všechny dosavadní vazby, jímž se snad dosud cítil zavázán, svou svobodu, svou vůli, své normy chování. Působí zde hra sil podobná mechanismu frustrace a agrese, který v nedávné době vypracovala psychologie. Na frustraci – v německé psychologii zdomácněl pojem „odepření“ (Versagung) – člověk často reaguje agresivním chováním. Není ani třeba považovat za subjekt tohoto mechanismu frustrace-agrese pouze kolektiv; týká se i případů, kdy k nacionalismu vede agresivní reakce individua frustrovaného ve svém sebepotvrzení.

Ať už je takové vysvětlení nacionalismu z frustrace a následné agresivní reakce jakkoli výstižné a správné, přece jen pojem nacionalismu zužuje na téměř automatický proces, který probíhá mezi poruchou motivace – tak je frustrace definována – a reakcí na ni. Povaha tohoto jevu není brána na vědomí. Nacionalismus však nelze vysvětlit jen jako reakci na odepření či ohrožení. Je to stav, dispozice, postoje.

I to je samozřejmě označováno pojmem agresivita. Ale jestliže chceme pojem odepření převést ze zážitku frustrace na stav frustrovanosti,

znamená to jeho přílišné rozšíření. Stav, o který tu jde, vyžaduje jiný popis. Příslibem priměřeného modelu je zde adlerovská psychologie pocitů méněcennosti a jejich kompenzace.

Anglický výraz „inferiority“ vyjadřuje danou skutečnost samozřejmě přesněji než nešťastné – být původní – německé spojení „pocit méněcennosti“ (Minderwertigkeitsgefühl). Nejedná se o méněcennost, nýbrž o podřízenost jednoho člověka druhému. Podřízený člověk může být podřízen i nepřávem. Pokud by všechno bylo v pořádku, podřízen by nebyl. Zde jsou kořeny kompenzace, která hraje u nacionalismu tak velkou roli: jsem sice – tedy mé společnosti – podřízen politické moci, stupni civilizace, množství nebo vlastnictví přírodního bohatství, ale naproti tomu jsem morálně ušlechtilý, pociťuji a věrný, přirozený, vědom si pravé víry, čistého původu – nebo dalších předností, které si takto podřízená skupina připsuje proto, aby obnovila pocit své vlastní hodnoty.

Cím však má pocity podřízenosti kompenzovat jednotlivec? Nejjištější cestou je odkaz na hodnotu skupiny, k níž náleží. Je celkem jedno, zda je to rodina, národ nebo skupina jiného druhu: náboženská komunita, podnik nebo sportovní klub. Lze pozorovat, že jednotlivci na osobní ponižení reagují méně citlivě než na znevazňování skupiny, s níž se cítí být svázán a z jejíž vážnosti odvozuje své sebevědomí.

Oliver Brachfeld dal své knize *Pocity méněcennosti* podtitul *u jednotlivce a ve společnosti (Inferiority Feelings in the Individual and the Group)* a věnoval pocitům méněcennosti u národů několik kapitol. Neopovrzuje se tím jen výše naznačená souvislost mezi mněním jednotlivce o jeho vlastní hodnotě a určitou kompenzací na základě příslušnosti k určité skupině, ale také překvapivé homogenní, nacionalistická povaha této kompenzace u velmi rozdílných, ba i navzájem zcela nepřátelých skupin, jako jsou Židé, fašisté, národní socialisté a černoši. Také to ukazuje, že jádrem nacionalismu je všude tatáž individuálněpsychologická skutečnost: ona potřeba duchovního sebepotvrzení, ona kompenzace pocitů méněcennosti, přesněji řečeno pocitů podřízenosti.

Předpokladem takové kompenzace nebo sebepotvrzení prostřednictvím určité skupiny, k níž člověk náleží, je, že jí v obraze světa a citovém životě jednotlivce patří zvláštní místo, že vlastní skupina hraje jinou roli než každá jiná skupina. Americká sociální psychologie rozlišuje v tomto smyslu tzv. vztahy k členské (vlastní) a nečlenské (cizí) / *ingroup* a *outgroup*/ skupině. V již citované práci o autoritářské osobnosti sleduje Daniel J. Levinson otázku, jaký druh lidí činí

výrazné rozdíly v hodnocení a popisu cizích skupin na jedné straně a vlastní skupiny na straně druhé. Kdo chce ostanní skupiny, k nimž podle vlastního mínění nenáleží – tedy *outgroups* –, buď odstranit, nebo držet v podřízeném postavení či izolovat od skupiny vlastní, je nositelem postoje definovaného jako etnocentrismus. Zde je potřebný malý exkurs k tomuto pojmu.

Označení etnocentrismus je špatně zvoleno proto, že psychologickou skutečnost rozdílného chování k vlastní skupině a k cizím skupinám omezuje na skupiny etnické – jak je ze skupin jiného druhu a dokonce z národa vyzdvihuje již Max Weber. Právě na zkoumání etnocentrismu je ale zřejmé, že se rozdílné chování k vlastní skupině a ke skupinám cizím netýká pouze etnických skupin, nýbrž i skupin zcela jiného druhu. To, co jsme výše vytykali výrazu nacionalismus – že je odvozen od svého objektu a že izoluje jen určité, tedy „národní“ skupiny od ostatních, které jsou ale psychologicky popisovány stejně –, můžeme ještě rozhodněji vytykat označení etnocentrismus. Tato terminologická výhra je nutná před tím, než se budeme věnovat tomu, co míníme etnocentrismem zde.

Je totiž otázkou, zda je odlišné chování – vůči vlastní skupině a vůči všem jiným skupinám – skutečně psychologickým nebo morálním defektem, jímž trpí určité nerovinné typy osobností, defektem, který by bylo možno – podobně jako nějaký předstudek – sprovodit ze světa vzděláním, osvětou a mravní očistou. Srovnávací materiál, který předložil právě Levinson, jasně dokládá, že testované osoby takové rozlišování často pojímaly jako obranu před jakýmkoli nebezpečím pro vlastní skupinu, před jejím znevýhodněním, jako vyvážení nespravedlnosti, kterou alespoň takto pocítovaly. Zdá se, že jim tedy šlo o bezpečí, prospěch a uznání vlastní skupiny, přičemž jako předpoklad se jevilo – být i falešně – držení jiných skupin při zemi nebo v bezpečné vzdálenosti. Celý výzkum je ostatně věnován podobnému cíli: chce vysvětlit, o co se opírají předstudky, odmítání a nepřátelství vůči vlastní skupině ze strany nositelů etnocentrismu, nepochybně ve snaze najít protitěto skupině etnocentristů a „autoritářských“ osobností vhodné prostředky, byť jen proto, aby došlo k jejich nápravě a výchově. Tak je nasnadě položit si otázku, zda v tomto rozdílném posuzování vlastní a cizí skupiny v zásadě nespočívá konstrukční princip lidské společnosti, totiž ten rys, který teprve skupinu dělá skupinou, sjednocuje ji, vymezuje vůči jiným a připoutává k ní jednotlivce.

Jev, který zde byl pod jménem etnocentrismus pojednáván jako předsudek – přesněji a správněji jako předpojatost –, totiž patří ke standardizovaným skupinovým normám, které sociální psychologie považuje za nezbytné a na nichž – v sociálněpsychologickém smyslu – vůbec spočívá existence skupin. Tyto skupinové normy – společná měřítka nejen pro chování, ale i pro posuzování a výklad světa i společného a individuálního života – jsou předpokladem toho, co americká sociální psychologie nazývá „*communication*“. Bez komunikace – v němčině zhruba: porozumění uvnitř skupiny – neexistuje žádná organizovaná skupina. Bezdalekosáhlé standardizace, bez stereotypů zase není možné žádné porozumění onoho druhu, který tu máme na mysli. K těmto stereotypům však patří společné soudy o vlastní skupině a o skupinách cizích.

Etický problém zjevně nespočívá ve faktu odlišného vztahu k vlastní skupině a ke skupinám cizím, tedy v etnocentrismu nebo nacionalismu jako takovém, ale v jeho míře. Mezi oběma extrémny, tedy mezi absolutně rovnocenným posuzováním skupin – té vlastní stejně jako cizí – individuem na jedné straně a absolutizací vlastní skupiny až ke znížení cizích skupin na straně druhé, musí existovat oblast smyslu-plného a eticky správného. Oddanost a povinnost – „laska“ – k vlastní skupině nemůže vést na scesti – pokud se nezpronevěříje mravnímu řádu. V ní totiž spočívá konstrukční princip lidské společnosti, k jejímž vlastnostem patří být strukturovaná, rozdělená do velkých skupin.

Zde je nyní třeba přebrociť současné hranice sociální psychologie. Přestože tato disciplína přinesla mnoho cenných podnětů k objasnění vztahu mezi jednotlivcem a skupinovou a vysvětlení role standardizovaných skupinových norem a skupinových struktur, chápe svůj úkol zkoumat skupinové předsudky nebo lépe předpojatosti – z obav před fašismem, rasovou diskriminací – ještě stále příliš úzce a jednostranně. K vysvětlení fenoménu nacionalismu ale tato kategorie nestačí. Národy nevznikají jednoduše na základě předsudků a velké konflikty mezi jednotlivými národy či světové konflikty nelze vysvětlit pouze z předpojatostí, které by se daly sprovodit ze světa výchovou a sebe-kontrolou. Psychologie a sociální psychologie proto musí rozhodným způsobem dále rozvinout současně kladené otázky a současně metody, nebo přivzat ke spolupráci na objasnění fenoménu, který je zde předmětem diskuse, i ostatní disciplíny.

4. SCHOPNOST ODDANOSTI

Zde také vyúsťuje psychologie nacionalismu jakožto oddanosti vlastní skupině – at již národní nebo jiné povahy, též povahy nadnárodní – v zásadní problémy mravní a politické výchovy. Tak jako je totiž podstatné překonat výchovou nacionalismus, který absolutizuje vlastní skupinu, je nespravedlivý vůči ostatním, úzkoprsý, provinční, směřuje k fanatismu a opuštění mravních hodnot v údajně službě národu, tak je přece nutné, aby se spolu s tímto nacionalismem nevyhladilo také něco jiného, totiž oddanost nadindividuálním hodnotám, společenstvím a systémům, ta oddanost, na níž nacionalismus spočívá. Zvláště tato schopnost oddanosti musí však zůstat člověku zachována.

Pokud se totiž ve snaze oslabit fascinující, k fanatismu svádějící moc nacionalismu silněji zdůrazní vlastní hodnota individua, může dojít k tomu, že se oslabí vazba jednotlivce na nadřazené hodnoty, jeho potřeba těchto hodnot a schopnost je zastávat v takové míře, která zpochybňuje budování osobnosti a ji určujících mravních norem. Nadindividuální systémy pak již nejsou schopny takto ovlivněného člověka k sobě přitahovat, podněcovat jej k oddanosti, výkonu a obětí, dát mu orientaci, určitě místo ve společnosti, aniž by nezadržitelně nepropadl nějaké jiné ideologii. Důsledky takového postupu se ukázaly v reakci na nacionalistické přetěžování: takovou reakcí byl neúčastněný postoj („Ohne-mich“-Einstellung) rozšířený mezi německou poválečnou mládeží. Reakcí na něj bylo zase volání po ideologii, již by mohla mládež věřit, po nějakém vzoru, jemuž by se mohla oddat. Jinými slovy: mládež má potřebu nacionalismus něčím nahradit, snad vlastenečtím, nějakým náboženským ideálem nebo politickým obrátem společnosti. Každý si uvědomoval nebezpečí obrátu od nacionalismu k nihilismu. Cítíme, že absolutní oproštění se od ideologie nás právě činí ideologicky ovlivnitelnými.

Další pedagogický problém přináší víra v nadřazenost vlastní skupiny, tento zjevně nutný prvek integrace skupin, národů, států a společnosti. Zdá se, jako kdyby taková skupina, ať už národní nebo jiná, nemohla rozvinout potřebnou integrační sílu, pokud by své příslušníky nenaplnila vírou, že vyniká zvláštními přednostmi, prokazuje zvláštní služby a je vyvolena hrát zvláštní roli v dějinách lidstva.

Víra v příslušnost k určitému vyvolenému společenství, k elitě, zjevně patří ke spolupůsobení integračních sil a k organizační společenstevní skupin stejně nutné jako ona odvěká potřeba oddat se něja-

kému jednotlivce přesahujícímu společenství. Nelze ji tedy z etického hlediska jednoduše odmítnout. Každopádně ji musíme posuzovat jinak než například víru v nadřazenost vlastního Já.

Jak potřeba sebepotvrzení skrze oddanost nějaké skupině, společenství či systému, tak i víra v nadřazenost – přinejmenším však vyšší závaznost vůči vlastní velké společenské skupině – jsou zjevné pro výstavbu a členění lidské společnosti nepostradatelné. Nejde tedy o to – a to může být závěr vyvozený politickou pedagogikou – tyto síly, které patří k mechanismu společenosti, zcela potlačit – mohly by se pak objevit na jiném místě nekontrolované a o to nebezpečněji –, nýbrž je třeba mít je pod kontrolou, řídit je a zabudovat je do systému hodnot a norem, který jim dá smysl a jisté meze.

Odhlédneme od právě naznačených pedagogických a politických problémů. Snad jsme v podobě nacionalismu na stopě obecnému principu utváření a proměny velkých skupin, členění společenosti do takovýchto skupin. Zdá se totiž, jako by lidská společnost potřebovala ve všech dobách takovéto síly členění, výstavby a rozkladu – integrace a desintegrace – velkých skupin, společenství a formací a jako by tento institucionální dopřáno delšího trvání. Nacházejí se v neustálém procesu přizpůsobování měnícím se podmínkám, v nichž se jedny objevují a jiné mizí. To, že by členícím principem lidské společnosti měly být právě skupiny označované za národní, skupiny vymezené jazykem, původem nebo politickým uvědoměním, se nyní ukazuje jako náhodné, jako svázané s určitými epochami a jim odpovídajícími společenskými strukturami. Dějiny nacionalismu nutně zasáhnou i jiné epochy, v nichž budou tutéž funkci vykonávat jinak motivované skupiny, budou lidstvo dělit do velkých skupin, ty pak vybavovat moci a činit z nich zneprátené strany. Vše svědčí ve prospěch rezignujícího náhledu, že nacionalismus, pokud se ho jednou podaří překonat, najde svého nástupce v jiných integračních silách, které pak lidstvo znova, jen z jiných důvodů, rozdělí a přinesou podobná rizika fanatismu, zločinu a ničení. Zbývá naděje, že se lidstvu podaří udržet tyto síly v jistých mezích, podřídit je systému určitých norem, převést na vývoje techniky, organizace a ducha a přeměnit je – tak jako o to již dnes, přes všechny válečné hrozby, usiluje citižádostivá soutěž o společně ovládnutí kosmu, která je plodem týchž sil.

Přeložil Petr Šafařík

Hans Kohn

Nacionalismus*

Nacionalismus je politické přesvědčení, které představuje základ soudržnosti moderních společností a legitimizuje jejich nárok na autoritu. Nejvyšší loajalitu převážně věšiny národa orientuje na národní stát, ať už existující ve skutečnosti, nebo jen jako předmet tužeb. Národní stát se pokládá nejen za ideální, „přirozenou“ či „normální“ formu politické organizace, ale také za nepostradatelný rámec veškeré společenské, kulturní a ekonomické aktivity. Přesto jsou jak nacionalismus, tak národní stát důsledky poměrně nedávného historického vývoje.

Nacionalismus, který byl do 18. století, kdy se začal v severozápadní Evropě a v Severní Americe rozvíjet, neznámou věcí, se od té doby po celém světě stále rychleji rozšiřoval a od poloviny 20. století už působí jako univerzální ideová hybná síla soudobé historie. Projevuje se v těch nejrozmanitějších, a dokonce protikladných ideologiích – v demokracii, fašismu i komunismu – i ve snahách najít další „ideologie“, ať už budou vyzvedávat africkou osobitost nebo arabskou jednotu. V Evropě bylo 19. století právě označováno jako věk nacionalismu; 20. století, ve kterém se historie přesunula z evropského na globální základ, možná jednou vejde ve známost jako věk pannacionalismu.

Přestože určité rysy jsou všem formám nacionalismu společné, každou formu podmiňuje sociální struktura, duchovní tradice, kulturní historie a geografická poloha společnosti, v níž se nacionalismus prosazuje. Každou z různých forem nacionalismu může tedy dobře vystihnout jen jejich historicko-srovnávací studium a celé množství faset tohoto vysoce složitého fenoménu bude s to podchytit pouze in-

* Přeloženo z anglického originálu „Nationalism“ v *International Encyclopedia of the Social Sciences*, sv. 11, s. 63–69. The Macmillan & The Free Press, USA 1968. Copyright © 1968 by Crowell Collier and Macmillan, Inc. Vydáno se svolením The Gale Group.